# МУҲАММАД МИРЗО ҲАЙДАР ИЖОДИ ҲАҚИДА

**Ҳ.СОЛИҲОВА, Ю.СОДИҚОВА**

*В статье представлена информация о литературном наследии Мухаммада Мирзо Хайдара, известного широкому кругу читателей как историограф.*

***The article presents the information on the literary in heritance of Muhammad Mirzo Khaidar, a well-known historian to readers.***

Муҳаммад Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асари XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрда Марказий Осиёда ҳамда Яқин Шарқда бўлиб ўтган тарихий воқеаларни тарихий ҳақиқат мезонлари асосида ёритгани, муаллифининг ўзи тасвирлаган воқеалар юзасидан теран фикр-мушоҳадаларини ифодалагани айни ҳақиқатдир. Шунинг учун ҳам биз Муҳаммад Мирзо Ҳайдарни энг аввал тарихнавис, саркарда ҳамда ўз замонининг йирик давлат арбоби сифатида таниймиз. Ҳолбуки, ундан яқинда Бобур халқаро экспедицияси саъй-ҳаракати билан чоп этилган “Тарихи Рашидий” асари билан бирга “Маҳмуднома” ва “Жаҳоннома” достонлари ҳам мерос бўлиб қолган. Яъни Мирзо Ҳайдар ижодий фаолияти нафақат тарихчилар, балки адабиётшунослар учун ҳам ўрганиш объектидир.

“Тарихи Рашидий” мемуар асар бўлиб, унда ўзбек мумтоз адабиётида мемуар асарларга қўйиладиган талабларга тўла амал қилинган. Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётида мемуар асарларда тарихий воқеалар кўпинча бадиий тил воситасида ифодаланади, бадиий лавҳалар ва шеърлар уларга янада кўпроқ бадиий сайқал беради. XVI ижтимоий-сийсий ва маиший ҳаёти манзараларини ўрганишда “Тарихи Рашидий”нинг аҳамияти “Бобурнома”дан кам эмас. Мирзо Ҳайдар ижоди ўзининг ижтимоий-эстетик аҳамияти билан, оламни ва одамни бадиий-фалсафий тушуниши ҳамда тушунтириши билан бошқа ижодкорлардан ажралиб туради. Табиат, жамият ҳодисалари, руҳий олам сир-синоатларини идрок ва ифода қилишдаги образлилик, ҳаётий деталларнинг ёрқинлиги, шеърий сатрларнинг маънодорлиги, серқиёслилиги билан онгимизни, руҳимизни маънан бойитиб, XVI аср манзарасини тўла идрок қилишимизга ёрдам беради.

Муҳаммад Ҳайдар Мирзо 1499 йилда Тошкентда, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо оиласида дунёга келган. Унинг онаси шоҳ Бобурнинг онасига сингил бўлади, яъни Бобур Мирзо билан Ҳайдар Мирзолар холаваччалардир. Мирзо Ҳайдарнинг онаси Ҳуб Нигор Хоним Тошкентда вафот этгач, отаси Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон уни Ҳиротга олиб кетади. Мирзо Ҳайдарнинг илк савод чиқариш даври, хат машқ қилишлари 1506-1509 йилларига тўғри келади. У Ҳиротнинг адабий-маданий ҳаётидан яхши хабардор бўлиб, шу муҳит таъсирида пишиб-етилади. Отаси Ҳиротда Мирзо Ҳайдарни Ҳофиз Мирим исмли тақводор, ҳофизи Қуръон, мўмин ва камсуқум алломага ўқишга беради. Устози Ҳофиз Мирим Мирзо Ҳайдарга Қуръонни ёқимли овозда қироат қилишни, насҳтаълик хатида яхши ёзишни ўргатган эди. 1509 йилда Шайбонихон Мирзо Ҳайдарнинг отаси Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонни яширинча қатл эттиради. Унинг жасади Ҳиротдаги Амир Саид Ҳусайн Саодат қабристонига дафн этилган.

Ота-онасидан айрилган Мирзо Ҳайдар 1512 йилда Қобулга – шоҳ Бобур ҳузурига келади. Бобур тўққиз яшар Муҳаммад Мирзо Ҳайдарга ота ва устоз сифатида раҳнамолик қилиб тарбия берган эди. Султон Саидхон илтимосига кўра, Мирзо Ҳайдар унинг даргоҳига келади ва тарбиясини олишга муяссар бўлади. Ўсмир Ҳайдар Мирзо Андижонда камолга етди. Саройдаги муҳим кенгашларда қатнашиб, давлат арбоблиги ва ҳарбий ишлар сирларини ўрганди. 1541 йили Хон унга ўз синглиси – Аҳмадхоннинг қизи Муҳиб Султонни жуфти ҳалол қилиб беради ва кўрагонлик мартабасига муяссар қилади. Садоқатли, ғайратли, билимдон Муҳаммад Ҳайдар Мирзо кейинча Шарқий Туркистоннинг Ёркент ҳудудида Саидия давлатига асос солган ҳукмдор Султон Саидхонга 24 йил беминнат хизмат қилди. Саидия салтанатининг вазири ва ҳарбий қўмондони сифатида лашкар тортиб, Тибет қалъалари ва Кашмиргача бўлган жойларни Султон Саидхон тасарруфига ўтказди. Ҳайдар Мирзо 1533 йил июл ойигача, Султон Саидхон оламдан кўз юмгунга қадар унинг хизматида бўлди.

Муҳаммад Мирзо Ҳайдар Кашмирни эгаллаб у ерда ўн йил подшолик қилди. 1551 йилда маҳаллий исёнлардан бирини бостириш пайтида яradор бўлиб, вафот этди. Ҳозирда Мирзо Ҳайдар қабри Кашмирда, Сиринагар (султонлар мозори) қабристонидадир.

“Тарихи Рашидий” 1541-1546 йилларда ёзилган. Мирзо Ҳайдар китобига “Тарихи Рашидий” деб ном қўйган, “Рашидий” “рушуд”дан ясалган бўлиб, “ҳақ йўлига тушган”, “тўғри эътиқодга суянган” деган

маъноларни билдиради. Китоб Султон Саидхоннинг ўғли Абдурашидхон номига битилган. Мирзо Ҳайдар китобнинг ёзилиш тарихи ҳақида: “Чунки мен уларга замондош эдим – ўша вақтларда бўлиб ўтган воқеалар баён қилинди. Бу фақир бандасини Ҳақ субҳонаҳу ва таола ўз пок нияти билан мўғул хонлари доирасидан чиқариб, мени мумтоз ва бадавлат мустақил арбоб қилди. Мен билан бир қавмда бўлган амаким, тоға, аммаю, холаларнинг фарзандлари бўлган мўғул хон ва ҳоқонлари томонидан менга нисбатан ёмонлик, мухолифат ва келишмовчиликлар содир этилди. Уларнинг кўнгиллари шунчалик қаттиқ, менинг исмим “Ҳайдар” маъноси ҳаёт, тириклик эканлигини била туриб менга ўлим тилайдилар”,- деб ёзган эди.

Муҳаммад Мирзо Ҳайдар Аёзбек қушчи* тахаллуси билан шоир сифатида ҳам танилган бўлиб, ижодий меросидан маълум қисми бизнинг давримизгача етиб келган. Унинг талантли шоир эканлиги тарихчи Маҳмуд Жўроснинг “Тарих” асарида ҳамда “Уйғур классик адабиёти тезислари” китобида қайд этилган.

Саидия давлатининг атоқли шоири Аёзбек қушчининг гўзал достони “Жаҳоннома” 2650 мисра (1325 байт)дан ташкил топган бўлиб, маснавий шаклида ёзилган. Достонда мумтоз адабиёт анъанасига кўра Аллоҳга, пайғамбар ва унинг чориёрлари фазилатларига бағишланган ҳамду санога олтмиш мисра қасида бағишланган. Достоннинг ёзилиш сабаблари 160 мисрада баён қилиниб, сўнг 32 мисрада шоир ички ҳиссиётлари ифодаланади. “Жаҳоннома” достонининг асосий қисми 2398 мисрада ифодаланган.

Мирзо Ҳайдар “Жаҳоннома” достонини ёзишда фольклор эртак ва достонларидаги сюжетлардан фойдаланган. Достондаги Шаҳриёр, Шаҳсувор, Ферузшоҳ, Маликзода, Паризод, Раъно, вазир Салим каби образлар давр воқелигига мос равишда ўз ифодасини топган. Зеро, XVI аср адабиётида воқеликнинг мазмуни ва ғоясига мос келадиган эртаклардан фойдаланиш анъанага айланган. Шу боисдан Муҳаммад Мирзо Ҳайдар “Маҳмуднома” ва “Жаҳоннома” каби достонлар ёзган бўлиб, улар бизгача етиб келгандир.

1533 йилда Тибетдан ҳарбий юришдан қайтган Султон Саидхон касаллиги туфайли вафот этди. Унинг ўрнига катта ўғли Абдуршидхон тахтга ўтирди ва отаси Султон Саидхоннинг Ёркентдаги Саидия давлатига (1533-1570) ҳукмронлик қилди. Шу муносабат билан Муҳаммад Мирзо Ҳайдар – Аёзбек қушчи қуйидаги шеърий сатрларни битган:

Соқий майи фараҳбахш туткум баҳор келди,
Ишрат замони етди, ул гулузор келди .

Аёзбек қушчи Абдурашидхоннинг тахтга ўтиришини баҳор фаслига, гўзаликка ўхшатади; гул юзли шоҳнинг тахтга ўтириши билан хурсандчилик етиб келганини ёзади. Албатта, бу сатрларда шоирнинг янги соҳиби тахт билан боғлиқ халқ ҳаётида янгиланиш, яшариш бошланишидан умидворлиги акс этади.

Муҳаммад Мирзо Ҳайдар Аёзбек қушчининг бизгача етиб келган “Маҳмуднома” достони шоир ҳаётининг кейинги йилларида ёзилган дидактик асар бўлиб, унда одоб-ахлоқ, таълим-тарбия масалалари ўз ифодасини топган, ёшларга ўгит-насиҳатлар берилиб, замонасига нисбатан илғор фикрлар илгари сурилган.

Шоирнинг “Жаҳоннома” достони Ёркент хонлиги осмонида ёруғ юлдуздек чақнаб турган Абдурашидхон ҳақида бўлиб, унда муаллифнинг дунёқараши, сиёсий-ижтимоий, фалсафий фикрлари, замонасига нисбатан илғор қарашлари ўртага қўйилган. Достондаги асосий ижобий қаҳрамон шоирнинг ўзидир. Достон ҳижрий 939 (милодий 1533) йилда Бадахшонда ёзилган. Мирзо Ҳайдар Султон Саидхон билан Андижонга келганини эслаб шундай ёзади:

*Хабардор бўлиб, бу ҳикояти эшит,*
*Ўшал вақтлар ким, бор эдим йигит.*
*Отадан-ота хон бари хон эрур,*
*То бўғинида келдим қадимий кули.*
*Нечукким гул-гул ўлса бўлур булбули,*
*Олиб ўлтириб Андижон мулкини,*
*Олай деб хаёли жаҳон мулкини.*

Султон Саидхон Абобакир ҳокимиятини ағдариб, “Адолат бирла тахт узра ўтириб” иш олиб бораётган пайтда Бадахшондан чопар келиб, Бадахшонда аҳволнинг оғирлиги, кишилар пароканда ҳаёт кечираётганлигини ҳақида ҳабар беради. Султон Саидхон Мирзо Ҳайдар билан Бадахшон юртига отланади. Ўша воқеа “Жаҳоннома” достонидаги қуйидаги сатрларда ўз ифодасини топган:

Ки воқеа бўлиб андоқ айём иши,
Келибон Бадахшон соридин киши,
Хабар берди: бисар қолибдур улус,
Бузуқлиқға кўнгил солибдур улус.
Ул элни алик олма, хон озиб,
Аср ўлғусидир фақиру ғариб,
Ўлур ул вилоятга ўзбек келиб,
Мени эл юбордилар андоқ билиб.
Ешитгач равон бўлди хон ул замон,
Бу қулиға дедиким: Равон бўл, равон.
Ки сендан хабар топсун эл бурунроқ,
Бобур бизму элга қайдиндир йироқ.
Равон бўлдим амри илоҳи билан,
Кириб йўлға пармон шоҳи билан.

* Қушчи – лашкарбоши, қўмондон маъносини билдиради

Муҳаммад Мирзо Ҳайдар – Аёзбек қушчи “Жаҳоннома” достонида элига, халқига, Ватанига туташган томирларида гупурган қоннинг ҳароратини, тўлқинли дақиқаларни ўзига хос услубда ифодалаб берган эди. У яна ўша достонида:

На кундуз кўнгилдан чиқар эди ғам,
На кеча эди уйқу ҳам.
Бу янглиғ куйиб, ўртаниб ҳар кеча,
Фироқ ўти бирла ёниб ҳар кеча

деб ёзадики, бунда шоирнинг табиатга, инсонларга нисбатан меҳрибон саҳоватли экани, кечаю кундуз инсонлар ташвиши билан яшагани кўринади. Айни пайтда у инсон дунёнинг қисматларидан ҳоли бўлолмаслиги теран ҳис қилади, ҳаётнинг қудратли қонунлари қаршисида инсон ожиз қолиши тўғрисидаги чуқур фалсафий қарашларини ифодалайди:

*Гар замони солди фалак гардиши,*
*Ҳамиша Бобур элга онинг иши.*
*Ки хар ранг бирла бир жафо айлагай,*
*Жафоси бирла мубтало айлагай.*

Муҳаммад Мирзо Ҳайдар Аёзбек қушчи узлуксиз равишда юз бериб турадиган олам гир доби даги ўзгаришларни теран ҳис қилади, ҳаётнинг гўзал манзараси, хурсандчилик, висол иштиёқи мангулик эмаслиги, аксинча, буларга ҳамиша жафо ва машаққат, қайғу ва ҳижрон эргашиб келишини яхши билади. Унинг муттасил жангу жадаллар ичида кечган умри ва ижодий фаолияти бу ҳисни янада теранлаштиради. Тўлақонли умр кечирган шоирнинг мушоҳадалари гўзал сатрларда, бетакрор поэтик образларда ўзининг ёрқин ифодасини топади. Чунончи, “фалак жабр зулмидан тилим-тилим ёғочдан ясалган тахт бир замонлар яшнаган дарахт эмасми!? Фалак дардидан ичи қизил қонга тўлган тош қадаҳ бир чоғларда Элбрус тоғининг устидаги юксакликда муаллақ турган метеорит эмасмиди! Фалак қилмишларидан ўт бўлиб ёнган шамнинг бир вақтлар эгасига қўшилиб эриб кул бўлганлиги ҳақиқат эмасми?..”

Хулоса шуки, юқоридагилардан аён кўриниб турганидек, Муҳаммад Мирзо Ҳайдар – Аёзбек қушчи ҳаёти ва ижодини ўрганиш, жумладан, юқорида тилга олинган достонларнинг муаллифлиги масаласини атрофлича тадқиқ этиб, шоир ижодий меросини тарғиб этиш бугунги адабиётшунослик олдида турган долзарб муаммолардан саналиши мумкин.

**Адабиётлар:**

1.Уйғур классик адабиёти тезислари. – Бежинг: Миллатлар нашриёти, 1987 (араб ёзувида)
2. Аёзбек Қушчи. Жаҳоннома. Достон. Форс тилидан Тўхти Обихон ва Обламит хожи таржимаси // Булоқ. - Шинжон Халқ нашриёти.- 1982.- №9

*Андижон давлат университети,*
*2012 йил 30 майда қабул қилинган*